

УКРАЇНСЬКА ЛІТЕРАТУРА

УДК 821.161.2.09«18»

Дубова І. О.

Вінницький національний технічний університет

Поздрань Ю. В.

Вінницький національний технічний університет

ЖАНР ПОЕМИ У ТВОРЧОСТІ СТЕПАНА РУДАНСЬКОГО: ІСТОРИЧНА АВТЕНТИКА, ПОЕТИКА ФОЛЬКЛОРНИХ ВІДОБРАЖЕНЬ

У статті досліджено жанр поеми у творчості Степана Руданського. Розглянуто історичну автентику поем. Описано поетику фольклорних відображень. З'ясовано вплив на поеми фольклору на рівні змісту та форми. Визначено вагомість поем в історії української літератури.

Ключові слова: історична поема, гетьман, сюжет, фольклор, мотив.

Постановка проблеми. Патріотична свідомість, творчі шукання в жанрі поеми привели Степана Руданського до створення широких епічних картин з історії України. Поет написав своєрідну художню хроніку доби Гетьманщини, звіршувавши низку історичних поем-«співів». «Мазепа, гетьман український», «Іван Скоропада», «Павло Полуботок», «Вельямін», «Павло Апостол», «Мініх» основані на історіях України Д. Бантиша-Каменського та М. Маркевича.

Починаючи з І. Франка дослідники, особливо радянського періоду, відмовляли цим поемам у літературній вартості. Характеризуючи їх, Франко зазначив: «Думка написати поетичну хроніку Гетьманщини, – думка смілива... Але виконання її у Руданського вийшло зовсім школярське, майже без ніякої поетичної стійкості» [5, с. 219]. Йдучи за Франком, дослідники радянського часу з політичних причин мусили трактувати історичні поеми Руданського як малохудожні, в яких «некритично переповідані епізоди з «Истории Малой России» Д. Бантиш-Каменського та «Истории Малороссии» М. Маркевича» [1, с. 277]. Докорялося письменникові і тим, що він «не зміг намалювати в цих поемах правдиві історичні картини, показати народні маси в історичній боротьбі...», що життя історичних персонажів у «багатьох своїх епізо-

дах не відповідає дійсності» [2, с. 80]. Із цілком зрозумілих причин твердилося, що «минуле України, її взаємини з Росією... в поемах викривлені, перекручені» [3, с. 12]. Науковці були зв'язані офіційною політичною доктриною і не могли повно та об'єктивно дослідити ідейний зміст історичних поем Руданського. Звичайно, вони надто прив'язані до джерел. Проте історичним у них є фактаж «портретування», «літописним» – тон із засобом багатосполучниковості. Часто зустрічаються в них і народно-епічні засоби.

Постановка завдання. Мета – дослідити жанр поеми у творчості Степана Руданського.

Виклад основного матеріалу. Звісно, ідею коломийкового докладного звіршування інформації про певні події минулого на основі виданих у царській Росії історій України, що перейшли через цензурне сито, складно зарахувати до найбільш продуктивних. Тим більше, що студент-медик мав небагато зразків історичного віршованого жанру високої проби в Україні, на які міг взоруватися. Це пов'язані з фольклором «героєцентричні» поеми Є. Гребінки «Богдан», Шевченкові поеми «Тарасова ніч», «Іван Підкова», «Гайдамаки» і «Гамалія» (звідси запозичено панораму спіненого байдарками моря, на цей раз не Чорного, а «янтарного») – й фактично все, коли не брати до уваги

твори польських авторів «української школи» чи концептуально неприйнятної для Руданського «Полтави» О. Пушкіна. «Співа» «Мазепа, гетьман український» так само виявляє відсутність у літературі орієнтирів (не на Байрона ж слід було взоруватися з його образом героя-коханця). Коли додати сюди неоднозначність поцінування гетьмана в українському фольклорі, а також врахувати політичну дражливість «сепаратистської» теми – то стає очевидним, що й написати таку поему було не просто, і розраховувати на друк позитивного твору про Мазепу за життя автора не доводилося.

«Мазепа...» розпочатий у народнопісенний спосіб: замислений у Білій Церкві гетьман поданий через заперечне порівняння «Не орел то сивокрилий / Квилить серед степу» [4, с. 153]. Причому Петро I і король Август теж уподібнені двом «соколам сивокрилим» в сприйнятті Карла XII, по-народному означеного «недолітком». До речі, далі король названий анафорично «орлом сивим», а потім ще й «левом могучим»; цар під Полтавою теж «як лев могучий / На коні літає». Синкретизм об'єктивного в оцінках історизму Руданського з фольклоризмом формує зображувально-виражальний план усєї поеми. Історії в ній більш ніж досить у відтворенні маршруту військ, інформації про їх чисельність, амуніцію й людські втрати, в топонімах і гідронімах, назвах етносів та згадках про битви.

Фольклоризм, здебільшого мовно-стильовий («трупом покладає», «вража Московщина», «вража Польща»), включає, поряд із пташиною символікою, українізовані народні звертання шведського короля на зразок «Ой ви шведи, мої шведи, / Храбрая дружино!» чи такі ж його найменування воєначальників: «Львиголова» (Левеншельд). Цілом у цьому дусі мовить і Петро: «Ой брате мій Карле, / Лучче помиритись!», і Мазепа. У зображенні Руданського він вважає «луччим» той час, щоб «з ворогами бійку розпочати».

Утворений Руданським образ «страшної хуртовини» з півночі, тобто війни Москви і ляхів із шведом, синекдохальна конструкція на зразок «стала Москва» коло Нарви, «ляхва» коло Риги виявилися адекватним образним відповідником Північній війні та народному типу історичного мовомислення. Образ же злої хуртовини дещо згодом знайшов індивідуальне продовження в поемі Олени Пчілки з доби П. Дорошенка «Орлове гніздо», що теж в СРСР не друкувалася. Обидва гетьмани в цих творах подані патріотами України. Так, Мазепа хоче відплатити «за нашу долю», підійнятися на волю та від Донця і Орелі «По самі Карпати / Могучее та сильнее / Царство збу-

дувати» [4, с. 154]. Державницькі інтенції й чин Мазепи, акцентовані Руданським, невластиві, наприклад, С. Палію, найбільшому героєві у свідченнях про ту добу українського фольклору (історичні перекази «Цар Петро і Палій», «Подвиги Семена Палія»).

У малюванні Руданського, не зовсім згідним із історичною правдою, вся Україна «роєм загуділа» довкола нього, а «молоді» не розуміють його конспірації перед «москалями» й рвуться до волі, щоб, як співається в історичних піснях, козаки «не гинули в снігах на чужині» (в «Іржавці» Шевченка так: у «Фінляндії в снігу пропадали»). Творчу настанову починати «пісні» поеми фольклорним заперечним паралелізмом дотримано й у II частині («То не місяць серед неба / Світить із зорією...», «Та не громи ж то тяжкі / Упали на степи...»). У ній викриттю заміру Мазепи Московщиною завдяки батькам Мотрі передують залюблення немолодого гетьмана в «Кочубівну», «пишну і хорошу», немов королівна. Її портрет нагадує описи зовнішності героїнь балад Руданського, проте ще докладніший і знов-таки витриманий у фольклорному стилі. Традиційно-ліричними є «пташині» (з голубкою, лебідкою, перепілкою), «квіткові» («лиця» як «ружа садовая»), астральні (очі як зірниця) порівняння, серед яких надібуємо індивідуальні за тими ж моделями. Це «як ті тучі, чорні коси» та груди, що виглядають з-під наміста «як та піна» (порівняння на основі схожості кольору).

По-народному виразними й емоційними є відповідь Мазепи Карлові (II, полісиндетонна анафора), оцінки наратора типу «...Москва підступає, / Та слабого господаря / З хати випирає» [4, с. 156]. Щоправда, автор хибує на самоповторі, символізуючи «триворогів московських», Орлика, Чечеля і Войнаровського, як ще трьох соколів, а далі й Полуботка як «орла сивокрилого». Промова гетьмана до війська біля Семенової виписана з дотриманням автентичності, правил красномовства та в манері прозорих народних прикладів (топос безодні перед Україною) і прислів'їв («дармо лили воду в решето дюраве»). Виступ Мазепи підніс ідеал «волі давньої» і слави, захисту їх «в лихую годину» без жалю і муки, щоб «за дітей подбати». Він зустрів підтримку війська, що «гримнуло», як «грим серед літа».

Заклучна частина поеми відтворила перебіг війни детально й об'єктивно – з українського, звісно, погляду, що трактувалося в Росії як небезпечне мазепинство. Спектр фольклорних відображень тут включив використання стилістики

історичних пісень, наприклад, про зруйнування Січі: козаки серед чистого поля «похилились по сідельця: «Доле наша, доле!»; наративних паралелізмів («І поглянув...: «Нічого робити, / Треба ... відбити»); влучних оцінних слів народу, як «Скоробада» – «пеньок перегнилий», Тамара «наймитчук московський», а Жураковський – «недорідок»; порівнянь і зворотів («Як солома покотились / Московській трупи», «в годині стала прахом / Пишная столиця»); тавтологій («бальом баловати»); анафор, постійних епітетів фольклорного типу («запорожці молодецькі», «сідла турецькі», «шаблі дамаські»); народної етимології («Дрізден») й метафоричної асоціативності («червоні кулі»-ядра «зм'яями літали», а кіннота по полі «саранчою») тощо. А для відтворення трагізму батуринської розправи Руданському став у пригоді художній синтаксис загадок: «Що ходило, не стояло – / Що стояло, не ходило / Під ножем пропало. / В огні запалало» [4, с. 153].

Народні «промінь зору» і спосіб вислову, «суб'єктивовані» авторськими симпатіями до Мазепи, визначили фольклорну тональність завершення. У ньому гетьман, покидаючи Україну, «сльозами заллявся», захопив із собою «землі жменю». Казково-легендної природи епізод із обдаровуванням гетьманом Орлика й Войнаровського, фольклорного колориту останні його слова. Смерть Мазепи «край Бендерів» малюється в епічному ключі за допомогою народнопоетичної конструкції «то не те, а те», що є слов'янською заперечною антитезою, в обрамлюючій образності дум: «Та не сокіл же в неволі / Квилить-проквіляє...» (пор. із початком поеми).

Фольклорно-міфопоетичних значень набула в Руданського історично автентична згадка про невідоме місце могили Мазепи: про це ні «травиця», ні «вітер не скаже, / Ані ворон чорнокрилий / Місця не покаже» [4, с. 161]. Із цієї причини романтичну кінцівку поеми оповиває сум. Автора болить, що Мазепу «ніхто не згадає». У шевченківській манері («Чернець», «Заступила чорна хмара») констатовано минуність національної героїки, забуття історичних діячів: лиш «їден чумак» серед степу «Мимоволі сподає / Гетьмана Мазепу». Тож виходить: у поемі С. Руданського «Мазепа, гетьман український» історії навіть надто багато, літературної творчості менше, а художньої вартості додають фольклор і фольклоризм, підпорядкований патріотичній свідомості автора.

Поема «Іван Скоропада» показує негативні конотації семантики образу цього гетьмана –

через фольклорний зачинний паралелізм «дурня» (оцінка з «Мазепи...») Скоропадського та представника світу тварин, що є взагалі емблемою мудрості: «Сидить сова на камені, / Лупає очима; / Сидить гетьман Скоропада / Тай ниже плечима» [4, с. 161]. В аспекті літературного фольклоризму Руданський тут чогось нового не пропонує, культивуючи ту саму народну форму в межах такого ж докладного і розлогого повісткування про історичні події. Ідейний зміст твору формує оскарження Полуботком зламання присяги царями «Фтодором і Олексою», політики московського визиску, «содоми» України, пониження гетьманських прав, нищення сили «чубатих» війнами на чужині, насипанням валів, каналними роботами (повходили у піснність народу) та зловживань «п'явок»-воєвод, стольників, усіх цих українізованих поетом іще не давніх греків, а росіян «Шафірів», «Ізмайлів», «Протасів», «Міняйлів».

Неприйняття Руданським Скоропадського, слідом за сатирою «П. С.» Шевченка охрещеним «гетьманом дурним», викликане відсутністю спроб гетьмана захищати національні інтереси, його намаганням завчасу задобрити московських вельмож «козацькою землею, водою». Саме так і «пропало», за Руданським, місто Почеп (із волостю, як іронічно писав у повісті «Капітанша» Шевченко про цей дарунок Скоропадського О. Меншикову), а також інші українські містечка й села. Для автора «співи» такі речі є неможливими: адже, як зазначає він у манері народної словесності, «Не такий то цар московський, / Щоби пільгу дати» Україні, незалежно від того, яким би «добрим» чи лихим він не був. Авторська позиція зближує Руданського з Лесею Українкою, яка згодом у листі до М. Кривинюка, в СРСР недрукованому, докладно охарактеризувала тяглу стратегію Кремля нищити край, насилати на нього «всяку галич».

Результатом цього поет виставляє апокаліптичну картину жахливого стану батьківщини: в час, коли гетьман сидить совою, – «Україна гола, гола, / Саранча літає...» й навіть повітря в ній має «ядь смертельну». Всенародним стогоном звучить у Руданського фольклорне і водночас «відшевенківське» прокляття козаків, живцем умираючих за Доном.

Смертельну загрозу самому існуванню не лише Гетьманщини, а й усієї України мовець відтворив образом-явищем (атмосферним), що виступає у фольклорі символом небезпеки. Це туман із тавтологічно-анафоричної конструкції поеми, що, як писав І. Манжура в одному з листів кін. 70-х рр. до О. Потебні, однозначний із хмарию – чорною

північною хмарою над Україною. Бо ж Москва, як слушно прозирнув її історичну політику Руданський, тисячами «гилить» драгунів, щоб край «іще лучче» стиснути.

Діалоги Полуботка і Скоропадського розкривають у творі два типи національної еліти – угодовський і патріотичний. Тому Павло й звинувачує Івана, що той пустив «аж на груди / Ворога тяжкого». У поемі поступово множаться реквіємні, панахидні тони при згадках «і пішло» 12 тисяч аж до Ладogi, «і вже не верталось, / І пам'яті в Московщині / По них не зісталось». Після цього цар Петро загадав ще 10 000 туди, а інших 10 тисяч «за Хвалинське [давня назва Каспійського моря] / Перзів воювати». Згадкою ж про 5 тисяч козаків, посланих до Києва на спорудження валів, залишилися рови. У баченні нащадків їх будівники постають невідомими міфопоетичними героями фольклорних переказів про нові Змієві вали: то «змії якісь були» – на подобу того, що в легенді «Змієві вали» його запрягли в плуг святі Кузьма й Дем'ян. Просто люди такі скиби землі відгорнути неспроможні. На відміну від їх сили, виявом безсилля звучать передсмертні слова Скоропадського – пробачення перед «ненею»-Україною.

«Співа» «Павло Полуботок» присутньо доповнила заголовний історичний образ. Знову в зачині «пульсує» народнопоетична образність, що пронизує характеристики мовцем наказного гетьмана: «Полуботку, Полуботку, / Голубе, соколю!», «рідная дитино». Як «сокіл із чорним вороном», герой «дереться» з «Вельяміном» (невдале місце: ворон із соколом битися боїться; є калька з російської, хоч і не чужа мові українців). Хоча нехтувати новим царевим жаданням дати ще 15 тисяч в Ладogu й «до Хреста» нереально, наказний намагається дипломатичними заходами «підновити» давню волю України.

Вершинним у поемі є простий (народним стилем) і від того ще сильніший монолог Павла перед Петром – гнівне оскарження московських несправедностей і беззаконь у краї. Хай він не дорівнює вибуховій потужності «комедії» «Сон» Т. Шевченка, але таки сягає справжньої сили в закидах цареві обуреного гетьмана, набуває філософської афористичності вислову за фольклорними моделями: «Україна – не дитина, / Вона волю має, / А вільного не неволя, – / Правда пригортає» [4, с. 167]. Важливо, що «дрібні сльози», якими Полуботок обілявся у тюрмі, – не від власної неволі, як у записаній Руданським пісні «Горе ж мені, горе», введеної в т. 1 і у «Копу...». Ці сльози – за Україну й усіх «товаришів, / Що без долі гинуть».

До мовно-стильового фольклоризму «Полуботка» мало що додають поеми «Мініх», одна з найслабших разом із «Павлом Апостолом» у групі, й особливо «Вельямін». У цій останній, що відтворює на «каміння скаменілий» стан цілої України після загибелі Полуботка, маємо той же епічний зачин. Стосовно президента Малоросійської колегії він міг би здатися недоречним, якби не ввібрав ще й доречну паралель Вельяміна і загрозливого туману. Зустрічаємо у творі активні тавтології, постійні в історичних піснях епітети на зразок «вража Московщина», метафоричну народну мову (Петро І «права козацькїї / Затопив у море»), часом погрозливу, як в обіцянці С. Вельяміна «голови чубатїї / По-московськи змити».

Цій художній формі відповідає ідейний зміст «співи» про посилення тиску царизму на Україну. Йдеться про відіслання 22 тисяч і розпуск останніх 20 тисяч козацького війська, на місце якого приходить 30 тисяч московського ратного люду, про призначення росіян козацькими полковниками, так що перших (прізвища й полки скрупульозно звіршовані) стає вдвічі більше за українців; підвищення податків із «поселянів» утрое, з планами наступного здирання ще вдвічі. В історичній концепції автора, сформульованій у народному стилі, деяка полегша для України за Катерини І змінилася після її смерті новою «тяжкою годиною» – правлінням «Петра-недолітка». Тоді, відповідно до наростаючої градації фольклорних тавтологій і анафори, «заридали, застогналі» «бідні» селяни й козаки і вся Україна.

Аналогічно в поемі «Мініх» народнопісенний зачин «Ходить сокіл коло моря, / Крила розпускає» семантично маркує намір фельдмаршала протиставитися «розпревražому сину» Біронові перемогою у війні з турком у надії на здобуття зі славою й усієї України з рук «ясної Ганни». Хронікальний, із численними подробицями виклад історії двох походів на Крим, невдалої виправи «Леонтого» й наступних походів Мініха на чолі все більшого війська, складає зміст твору. Його автор неодноразово, досить щедро аплікував коломийкову «співу» різномірними фольклорними компонентами, що дозволило колоритно передати перебіг і суть подій.

Не лише орнаментальними, а й присутніми в їх розкритті стали, знов-таки, фольклорні: 1) батальне порівняння зі сфери польових робіт – «як сіно під косою, / Татари валились», Іосі communes – «срібло-злото»; 2) подвійні зіткнення на зразок «А тим часом і татари / Очі продирають...» з підсиленням фрази тавтологією і навіть

почетвірний анадоплизис у відтворенні Очаківської битви; 3) заляття: щоб «сонця більше не побачив»; 4) народні одиниці виміру: «рів глибокий / У чотири хлопа» й окремі лексеми, як «джума», козацькі гумористичні вислови (початок останнього строфоїду), а також анафоричне й метафоричне письмо, характерні епітети на зразок «брат препоганий».

Показово, що симпатії Руданського в малюванні батального протистояння Росії й Кримського ханату віддані православній Росії (бо в складі її війська воюють козаки), а не ще давнішому історичному супротивнику України. Утім, жорстокістю нищення кримців імперія виявляє зовсім не християнське людинолюбство, а його повну протилежність. І в українському фольклорі важко знайти позитивне ставлення не тільки до татарів чи турків, а й до християн, що приходили з мечем, – ляхів і навіть шведів.

Поема «Павло Апостол» (у назві помилка, треба «Данило...»), створена в тому ж ключі мовно-стильового фольклоризму, вирізняється значною кількістю риторичних запитань у народнописанному діалозі «добрі люди – Україна».

Пошуком відповідей на них Руданський активізував читача осмислювати шляхи приходу до влади гетьманів і старшини, роль Петра II («Петрика») і цариці Анни в її долі. Народномовна констатація, що «Ганна» її «вже не так пригортає», підтверджується історичними свідченнями про тисячі козаків на важких земельних роботах, їх участь в імперській війні в Польщі. Парадоксально, але гетьман Апостол практично залишився на маргінесі «співу», йому ж і присвяченої.

Висновки. У цілому ж історичні поеми Руданського не стали помітними літературними явищами, виявляють певне «згасання», вичерпання автором цього різновиду поемного жанру, поетику самоповторів, у тому числі в «роботі» з фольклором. Нерівні, з поезією, часто-густо принесеною в жертву ретельному переказу історії України, хай навіть із національно-патріотичних позицій, вони тільки кращими своїми зразками («співи» про Мазепу, Скоропадського і Полуботка) переросли рамки «документу історично-літературного» (І. Франко), виявивши при тому спроможність оцінити драматичні події минулого народним ладом і складом.

Список літератури:

1. Історія української літератури: У 2 т. / Ред. колегія: І. Дзеверін (гол.), В. Дончик, О. Мишанич та ін. К.: Наукова думка, 1987. Т. 1. 629 с.
2. Пільгук І. Степан Руданський. К.: Держлітвидав, 1956. 116 с.
3. Руданський С. Твори. К.: Дніпро, 1965. 622 с.
4. Руданський Степан. Усі твори в одному томі / Передм. Г. Латника. К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2007. 520 с.
5. Франко І. Твори у 50 томах. / І. Франко. К.: Наукова думка, 1980. Т. 33. 560 с.

ЖАНР ПОЕМИ В ТВОРЧЕСТВЕ СТЕПАНА РУДАНСКОГО:

ИСТОРИЧЕСКАЯ АВТЕНТИКА, ПОЭТИКА ФОЛЬКЛОРНЫХ ОТОБРАЖЕНИЙ

В статтє исследован жанр поэмы в творчестве Степана Руданского. Рассмотрена историческая аутентика поэм. Описана поэтика фольклорных отображений. Выяснено влияние на поэмы фольклора на уровне содержания и формы. Определена значимость поэм в истории украинской литературы.

Ключевые слова: историческая поэма, гетман, сюжет, фольклор, мотив.

POEM IN THE CREATION OF STEPAN RUDANSKIY: HISTORICAL AUTHENTICITY, FOLKLORE OPTIONS

The poem as a genre of Stepan Rudansky's creation has been explored in the article. The historical authenticity of poems has been examined. The poetics of folklore mappings has been described. The influence of folklore on the poet's poem at the level of content and form has been clarified. In the article the significance of the poem in the history of Ukrainian literature has been determined.

Key words: historical poem, poem-fairy tale, hetman, plot, folklore, motive.